

Privită astăzi în forma cea nouă, croită după gustul eclectic al vremurilor moderne, ctitoria din Pitești¹ a logofătului Ivan Noroceea pare a nu mai păstra nimic din trupul original al bisericii. O mai atentă și cuprinzătoare privire, însă, reușește a regăsi sub masca actuală înfățișarea ctitoriei de la anul 1564, așa cum se ridică în interiorul vechiului și prosperului scaun al Piteștilor.²

Reconstituim, așadar, o biserică de plan triconc, mai puțin întinsă către vest decât zidirea pe care o vedem astăzi, fără pronaos, turla de deasupra acestuia și micul pridvor, ce adăpostește intrarea. În ciuda radicalelor transformări, subliniem păstrarea în cea mai mare parte a originalului³ și îndeosebi a absidei principale cu cele două încăperi ce o încadrează: proscomidia și diaconiconul. Dacă luăm în considerare și martorul paramentului original al bisericii, pe una din laturile absidei de nord⁴, ce acoperea cândva fațadele cu ritmul asizelor de cărămidă alternând cu șirul casetelor de tencuială despărțite prin două cărămizi verticale, avem în față încă un exemplu al vechiului stil muntenesc din veacul al XVI-lea⁵, al cărui model mai apropiat ar fi ctitoria bucureșteană de la Curtea Veche. Recuperată — fie și numai mental — în înfățișarea ei originară, biserica logofătului Noroceea — una din cele mai interesante și zbuciumate figuri de boieri munteni⁶ — ar fi cuprinsă în șirul bisericilor de secol XVI din Țara Românească, alături de pomenita ctitorie a lui Mircea Ciobanul, de ctitoria domnească de la Bucovăț și ultima din serie, biserica Mihai Vodă din București⁷.

¹ Aflată astăzi pe strada Justiției nr. 3, biserica poartă hramurile Sf. Împărați Constantin și Elena și Sf. Mina.

² Pomenit cu titlul de „scaun“ pînă în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, orașul Pitești a fost unul din principalele puncte de sprijin ale drumurilor comerciale care traversau țara. Aflată de fapt în zona curților boierești, ridicată pe ulița numită a „grecilor“, în unghiul delimitat de drumul ce lega orașele Cîmpulung, Tîrgoviște, București și drumul către cetatea primilor Basarabi, de la Curtea de Argeș, biserica Buna Vestire a mai fost numită „din Greci“. Faptul amintește și folosirea bisericii logofătului Noroceea de către colonia grecească a orașului.

A se vedea amplul studiu al arh. Eugenia Greceanu, *Ansamblul urban medieval Pitești*, Muzeul Național de Istorie, București, 1982, p. 30, 34, 35, 41, 75.

³ Arh. Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 103, prezintă planul bisericii Buna Vestire cu marcarea zidurilor din veacul al XVI-lea.

⁴ Arh. Eugenia Greceanu vorbește despre sondajul efectuat în anul 1967 de Radu Crețeanu pe fațada de sud a naosului, sub parapetul ferestrelor dispuse pereche. (*op. cit.*, p. 130).

⁵ N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia*, vol. II, Vechiul stil românesc din veacul al XVI-lea, p. 14, 15. Pentru specificul pavimentului de sec. XVI, Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, Ed. Academiei R.S.R., 1982, p. 94.

⁶ Prezentare generală și bibliografie privitoare la Ivan Noroceea din Răzvad în N. Stoicescu „Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV—XVII“, Ed. Enciclopedică, București, 1971.

⁷ În studiul citat, Eugenia Greceanu remarcă atît sistemul de construcție ale pastoforiilor, încăperi separate încadrînd ca două masive prisme absida principală, cît și sistemul de descărcare a greutateii turlei naosului prin triunghiuri plane, după modelul Tismanei. Ctitoria logofătului Noroceea este considerată o „nouă verigă în căuțările care vor culmina cu biserica Mihai Vodă“. (*op. cit.*, p. 130—132).

Din nefericire, drumul prin vreme al bisericii Buna Vestire a însemnat nu numai o firească îmbătrînire ci și o îndepărtare de chipul secolului al XVI-lea. Șubrezirea bisericii, datorită probabil unor cutremure catastrofale cum au fost cele, ades pomenite, de la începutul secolului trecut, dar mai ales gustul innoitor al timpurilor moderne, reprezintă principalii factori ce au determinat schimbările apărute în vechea înfățișare a bisericii.

Considerăm necesară o sumară refacere a drumului istoric⁸ parcurs de ctitoria logofătului Noroceea pentru a evalua mai exact și mai adînc efortul de recuperare, fie și fragmentar, a structurii originale a monumentului.

Știri despre biserica din Pitești a logofătului Noroceea aflăm abia la mai bine de un secol de la ctitorirea ei, în plină epocă brîncovenească, cunoscută, de altfel, pentru strădania de a da veșminte noi unor mai vechi și prestigioase ctitorii, dacă ne gîndim numai la biserica mare a mănăstirii Cozia sau la biserica domnească din Tîrgoviște. La 1712, bisericii Buna Vestire din Pitești i se adaugă pronaosul și cea de-a doua turlă, cu rol de clopotniță. Numai o cercetare arheologică ar putea lămuri în ce măsură zidurile de astăzi ale bisericii mai păstrează ceva din adaosurile secolului al XVIII-lea.

Din vechile documente ale parohiei aflăm despre alte intervenții de anvergură care, pe lîngă necesarele reparații, au schimbat înfățișarea originară a bisericii. Este lesne de închipuit că eclecticul veac XIX, cu deschiderile sale spectaculoase către modernitatea lumii europene și breșa produsă în tradiționalismul societății românești, avea să încerce a da un nou chip și bisericii logofătului Noroceea. Într-adevăr, între 1868—1870, pe temeiul unor substanțiale investiții, s-au executat ample intervenții. În exterior, vechiul parament a fost în parte acoperit, în parte înlocuit de o nouă tencuială, iar învelitoarea bisericii refăcută. În interior, tîmpla de zid a fost demolată, un tavan refăcut, turla clopotniță consolidată, iar „grinzile“ turlei din mijloc tăiate. Totul a fost pus în seama meșterului Leopold Duchalter, așa cum arată contractul din 25 martie 1868⁹.

În același timp, sculptorul Ioniță Bunulescu a refăcut din lemn tîmpla bisericii, a făcut stranele și tronul arhieresc, a pardosit biserica cu „*parchet de dușumea cu flisurile de stejar*“, lăsînd altarul cu „*lespezi de piatră din cea veche în ființă*“¹⁰.

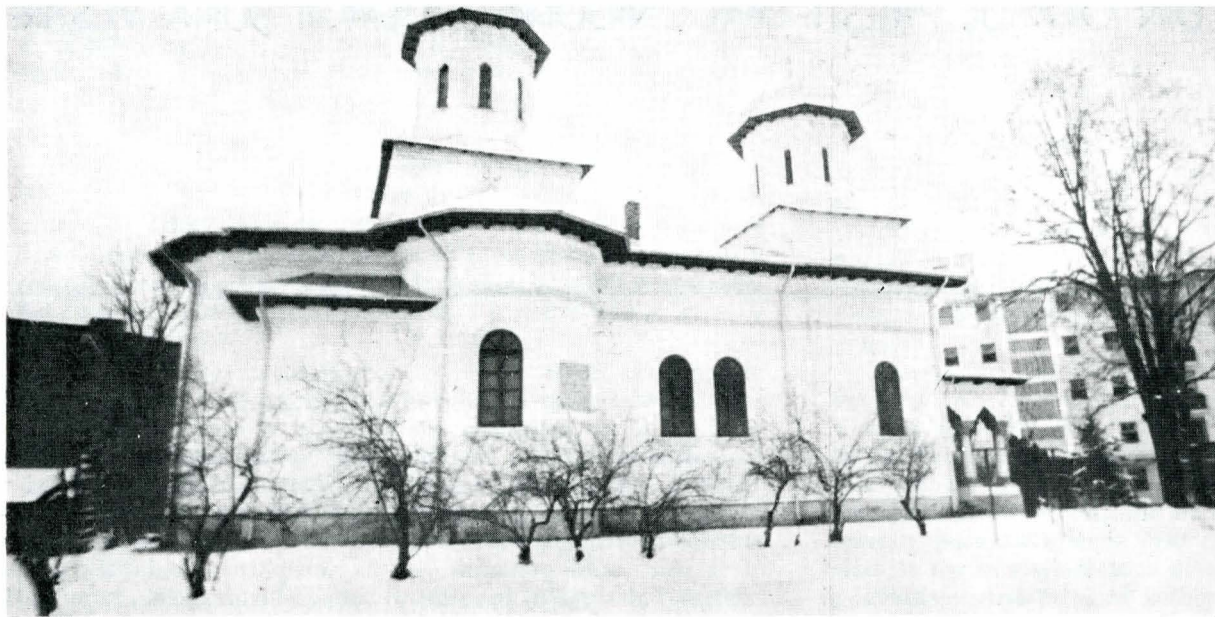
Cel mai interesant, prin bogăția amănuntelor tehnice, rămîne contractul din aprilie 1869 al pictorului Iosif Materna din Pitești pentru rezugrăvirea bisericii. Se stipula în contract că „*toți sînșii precum și istoria sacră să fie în tablouri zugrăvite cu vîpsele bune și cu cleiu, iar afară de tablouri se va efectua toată arhitectura și ornamentele cu vîpsele bune, însă cu cleiu și cu lapte spre a nu se șterge*“¹¹. Fragmentul este semnificativ pentru pierderea, începînd îndeosebi cu a doua jumătate a

⁸ Datele privitoare la viața și transformările monumentului ne-au fost puse la dispoziție, cu prilejul alcătuirii documentației de restaurare, de către preotul paroh Gh. Chirițescu.

⁹ Pr. Gh. Chirițescu, „Memoriu“ din anul 1980 în vederea restaurării picturii bisericii.

¹⁰ Pr. Gh. Chirițescu, *op. cit.*

¹¹ Pr. Gh. Chirițescu, *op. cit.*, precum și memoriul următor, probabil din 1982, pentru restaurarea picturilor din diaconicon.

Privire de ansamblu asupra bisericii Buna Vestire din Pitești. Fațada nordică

secolului trecut, a buneii tradiții a picturii în frescă. Transformarea fundamentală în spirit a imaginii a însemnat de această dată și o schimbare în structura materială a operei.

O ultimă refacere radicală a bisericii, care a decis înfățișarea ei actuală, s-a produs la începutul secolului nostru, între anii 1910—1914¹². Se pare că adaosurile brâncovenesti au fost în întregime refăcute „fiind prea șubrede”¹³. Neîndoielnic, turla clopotniță a fost rezidită pe structură de beton și șine de cale ferată în vreme ce pridvorul, în forma pe care o vedem astăzi, a primit coloanele somptuoase din mozaic de marmură de Rucăr. În același timp, au fost refăcute turla naosului și învelitoarea bisericii, iar în interior țimpla a primit o nouă înfățișare prin osteneala meșterului Ioan Vasile Achim din Domnești.¹⁴ Apropiindu-ne mai mult de ceea ce ne interesează, trebuie să amintim refacerea tencuielilor interioare și exterioare, „cele vechi fiind cojite pînă la cărămidă”¹⁵.

Ar fi de admis, deci, că pictorul Gh. Belizarie, cel care avea să dea ansamblului mural al bisericii Buna Vestire ultima înfățișare, s-ar fi desfășurat pe suprafețe defrișate de orice urmă istorică. În ce măsură sub pictura în ulei de la 1913 a lui Belizarie se mai află în realitate fragmente din zugrăvelile anterioare nu putem ști și nici verifica astăzi după ultima intervenție asupra ansamblului pictural.¹⁶

În toate aceste ultime schimbări, ce au ascuns chipul medieval al bisericii, o singură încăpere a scăpat de suflul înnoitor al veacului nostru: este vorba de diaconiconul bisericii, apărut prin însăși condiția sa de anexă a absidei principale.

Din absida altarului se pătrunde în diaconicon coborînd două trepte sub actualul nivel de călcare al bisericii. Pavimentul din lespezi de piatră reprezintă probabil un fragment ce a supraviețuit din vechea pardoseală a bisericii.

Așa cum se înfățișa înaintea intervenției noastre, diaconiconul bisericii Buna Vestire lăsa să se citească doar spațiul arhitectural subliniat de albul de var al pereților. O încăpere îngustă, de plan dreptunghiular, diaconiconul oferă surpriza desfășurării pe verticală într-o neașteptată elansare către bolta în leagăn. Printr-o fereastră larg evazată către interior, situată în axul estic al încăperii, lumina pătrunde generoasă în zona inferioară a pereților, ajungînd apoi, cu discreția cuvenită, spre înălțimi. Aparținînd unor refaceri recente,

Diaconiconul bisericii Buna Vestire înaintea începerii lucrărilor de recuperare a ansamblului pictural

glafurile ușilor de acces din exterior și din absida principală se deschid în pereții de est — sub fereastră — și nord — spre vest — ai diaconiconului. O amplă nișă, semicirculară, este construită în partea inferioară a peretelui sudic.

În momentul abordării lucrărilor de recuperare a vechilor picturi murale, văruieli succesive le acopereau în totalitate. Singurele indicii ale prezenței unui ansamblu pictural erau reliefurile suportului picturii, constituind ceea ce numim în general aspectul mural al vechilor fresce, și urmele unor decapări mai mult sau mai puțin întâmplătoare ale văruielilor în jurul tabloului de siguranțe plasat pe peretele vestic al diaconiconului¹⁷.

O examinare atentă și mai îndelungată a stării de conservare a monumentului pune în lumină o serie de vicii as

¹² În *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România*, partea I, *Țara Românească*, Nicolae Stoicescu menționează reparațiile radicale ale bisericii în intervalul 1912—1914.

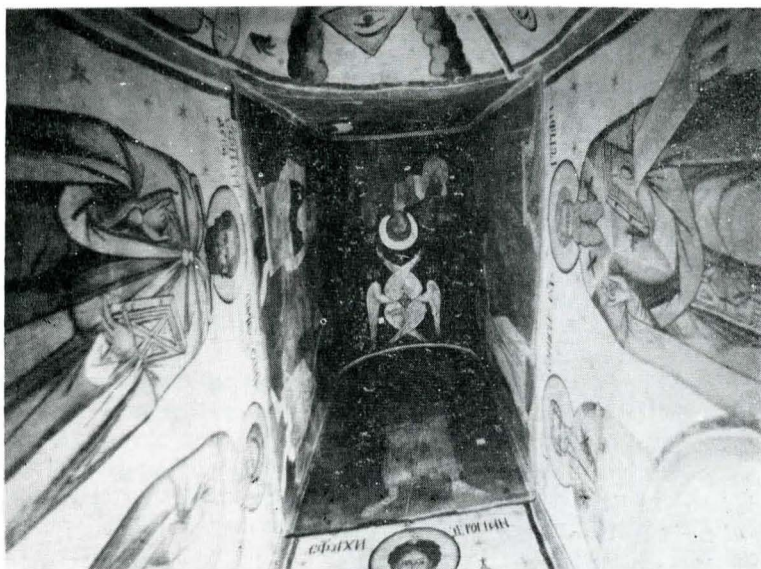
¹³ Pr. Gh. Chirițescu, memoriu 1980.

¹⁴ Ibidem.

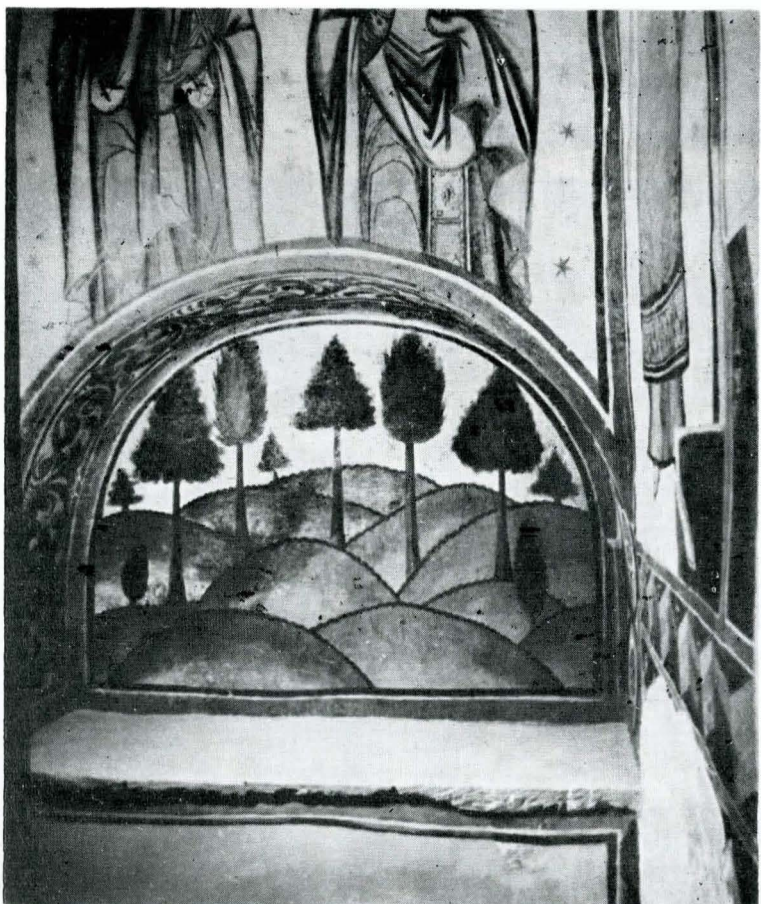
¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Prima restaurare parțială a picturii în ulei s-a executat în 1956 de către pictorul Vasile Ivănescu din Curtea de Argeș. Restaurarea mai amplă, relativ recentă, în urma avizului C.C.E.S., executată de același pictor, trebuie privită mai degrabă ca o repictare decît o restaurare în accepția științifică a termenului.

¹⁷ Existența a două straturi de pictură suprapuse întinse pe „suprafețe mari” este remarcată de Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 132.

Ansamblul picturilor murale din diaconicon după executarea lucrărilor de conservare-restaurare

Nișa de pe peretele sudic al diaconiconului

cunse, pe care intervențiile moderne, începînd cu învelitoarea și sfîrșind cu banalele reparații de tencuieli, nu au reușit să le înlătore. Un prim factor de degradare, extrem de agresiv și, din nefericire, omniprezent la vechile noastre monumente, este umiditatea capilară. În zona diaconiconului prezența ei activă poate fi citită ca o pată mai închisă, răzbătînd prin noile tencuieli exterioare și văruieli, la peste 1,50 m înălțime. Fenomenul, tipic pentru monumentele zidite din materiale poroase, îndeosebi cărămida și mortarele de var-nisip, și lipsite de hidroizolație orizontală, este accentuat de intervenții cu rol mai degrabă de înfrumusețare decît de asanare. Este vorba, în primul rînd, de refacerea soclului bisericii, din piatră fasonată, rostuită cu ciment, și a trotuarului perimetral din dale, neprevăzut, din păcate, cu o rigolă corespunzătoare. La aceasta se adaugă prezența tencuielilor cu ciment, a căror abuzivă întrebuițare, în urma pierderii vechilor tehnologii de zidă-

rie, a fost în repetate rînduri subliniată¹⁸.

În interior, la baza zidurilor diaconiconului, prezența umidității capilare a compromis cea mai mare parte a decorului pictat și, parțial, tencuiala dinaintea zugrăvirii bisericii, purtătoare a numeroase grafite și inscripții. Desprinderi ale tencuielilor de frescă, slăbirea rezistenței mecanice a acestora, culminînd cu pierderea iremediabilă a suportului picturii, sînt consecința unei umidități capilare active ce așteaptă în continuare să se intervină printr-o preocupare competentă.¹⁹

În același sens, al umidității ca factor de degradare, trebuie amintit un fenomen mai greu detectabil, însă, la rîndul lui, cu rol în deteriorarea stratului pictural și de asemenea dificil de înlăturat în absența unei cercetări sistematice și a unor mijloace adecvate de combatere. Ne referim la fenomenul de condens. Atît actualul sistem de încălzire al monumentului cît și însăși construcția diaconiconului — încăpere îngustă și relativ înaltă — favorizează producerea fenomenului.

Văruielile succesive ce acopereau frescele diaconiconului făceau imposibilă o lectură a stării de conservare a stratului pictural. Greu de delimitat erau și cîmpurile lacunare ale suportului picturii. Puteau fi sesizate doar marile fisuri,

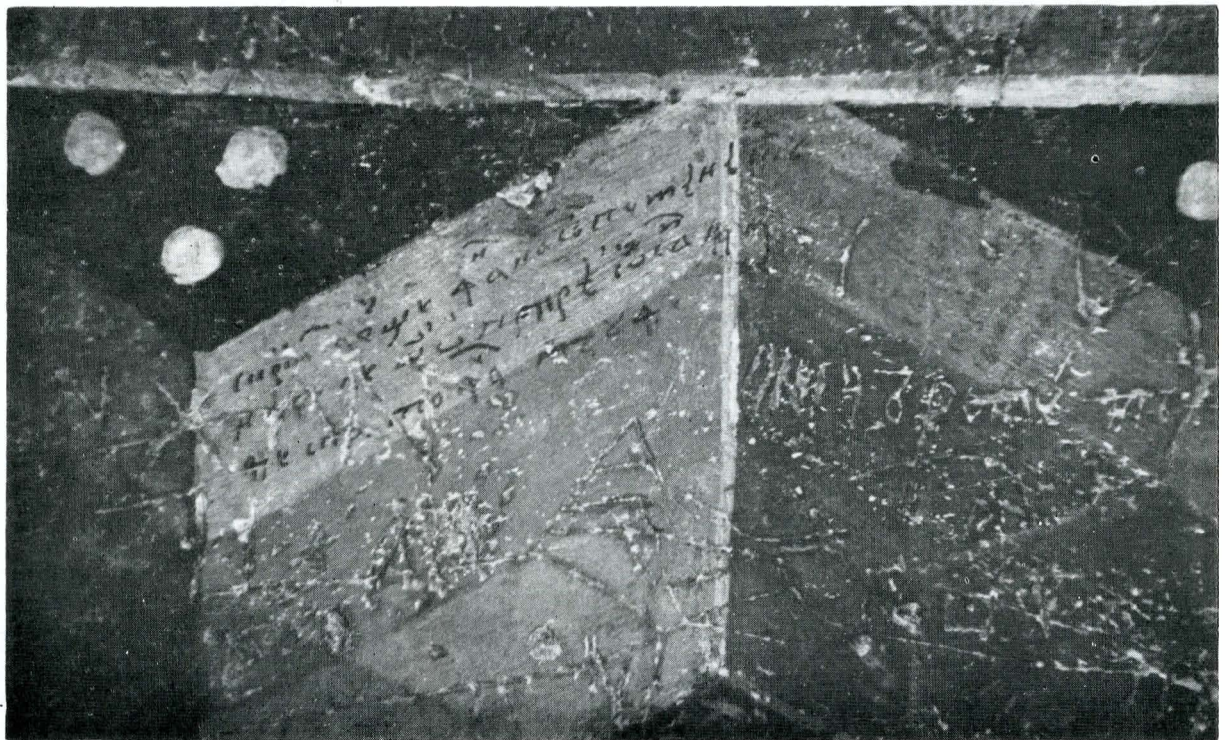
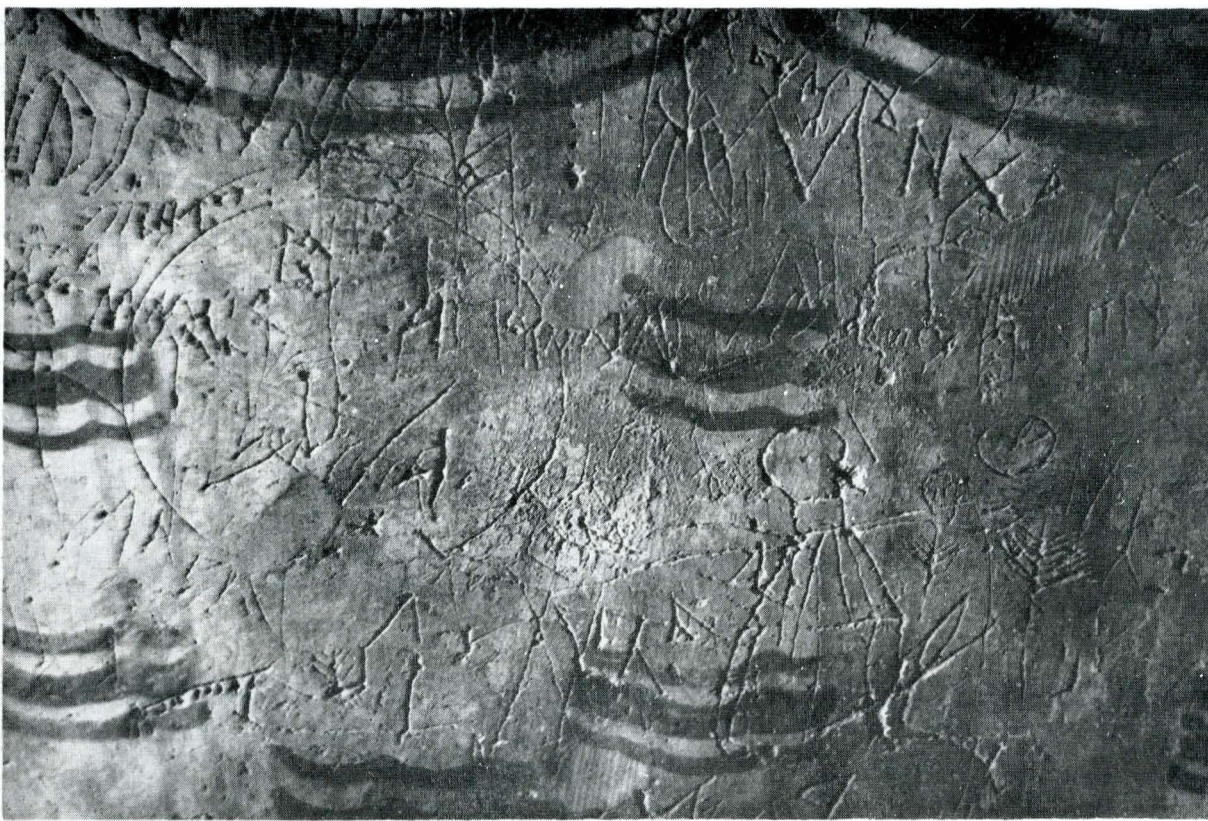

Vedere către peretele vestic al diaconiconului. Pictura secolului al XIX-lea se suprapune vechilor fresce

accentuate probabil în urma cutremurului din 1977, ce străbăteau bolta diaconiconului, pereții de est și vest, cheia arcului intrării de pe latura de răsărit. De asemenea, se puteau delimita unele desprinderi ample ale suportului picturii

¹⁸ Problema mortarelor utilizate pentru vechile monumente a constituit tema unui simpozion al ICCROM, desfășurat la Roma între 3—6 noiembrie 1981. Comunicările sînt cuprinse în volumul *Mortiers ciments et coulis utilisés dans la conservation des batiments historiques*. Pentru mortarele de var a se vedea Furlan Vinicio, *Experiences pratiques avec des crépis a base de chaux*, p. 10, 17.

¹⁹ De la înlăturarea umidității la climatizare este nevoie, deopotrivă, de investigații complexe, de efectuarea unui proiect de asanare și transpunerea acestuia de către o echipă specializată.

Grafite și inscripții în zona inferioară a pereților

cum ar fi bolta diaconiconului și unele porțiuni pe pereții de est și vest.

Principala problemă era, însă, redobândirea lecturii ansamblului pictural, stabilirea precisă a granițelor acestuia prin înlăturarea straturilor de vâruiele și a tencuielilor de reparație. Primele sondeaje în boltă și zona superioară a pereților păreau a descuraja speranța noastră de a recupera un ansamblu coerent și bine conservat, așa cum arătaseră martorii din zona inferioară a pereților. Grosimea considerabilă și rugozitatea straturilor de vâruiele făceau dificilă regăsirea suprafeței frescelor. Casete mai ample, însă, răspândite pe întreaga arie a diaconiconului, ne-au permis detectarea vechilor picturi murale pe aproape întreaga arie a pereților. A fost, de asemenea, posibilă o determinare stratigrafică mai exactă după cum urmează:

1. *Zidăria suport* realizată din cărămidă de epocă și mortar de var-nisip cu vizibile fragmente de var carbonatat. În general, se poate vorbi de tipul caracteristic de zidărie

medievală din Țara Românească cu grosimea rosturilor relativ egală cu cea a cărămidizilor.²⁰

2. *Tencuiala de „nivelare“*, de circa 1—2 cm grosime, ce poate fi confundată cu stratul de *arriccio*. Este vorba de tencuiala intermediară, între momentul zidirii și cel al zugrăvirii bisericii. Este intervalul necesar uscării complete a zidăriei, timp în care vederii i se oferea o tencuială cu aspect relativ neutral²¹. În diaconiconul de la Buna Vestire, stratul de tencuială primește un simplu strat de vâruială ce se prezintă cu o abia perceptibilă patină sub stratul de frescă.

3. *Primul strat de frescă* probabil din a doua jumătate sau de la sfârșitul secolului al XVI-lea. De circa 1 cm grosime, bogată în var, armată cu o cantitate relativ mică de câlți, tencuiala de frescă este așternută peste tencuiala de „nivelare“, se pare fără o prealabilă martelare a suprafeței.

²⁰ Grigore Ionescu, *op. cit.*, p. 92.

²¹ Puteau interveni, ca de pildă la Bucovăț, elemente de decor așternute de miinile zidarilor în tonuri simple de ocru roșu.

4. Al doilea strat de frescă este realizat, probabil, la începutul veacului al XIX-lea, suprapunându-se ultimului registru al vechilor fresce. Bogată în cîlți, tencuiala suport este aplicată după o prealabilă martelare a primelor picturi murale.

5. Straturile de văruieli și tencuieli de reparație suprapuse picturilor murale.

Determinarea situației stratigrafice și a desfășurării picturilor murale pe întreaga suprafață a diaconiconului ne-a permis stabilirea unei strategii generale a intervenției²² cuprinsă în patru mari faze:

A. O primă înlăturare a straturilor de văruieli pentru stabilirea granițelor precise ale picturilor murale și delimitarea tencuielilor de reparație;

B. Primele intervenții de conservare prin consolidarea suportului picturii;

C. Degajarea picturilor murale de urmele văruielilor suprapuse și înlăturarea tencuielilor de reparație;

D. Tratarea lacunelor și prezentarea finală a ansamblului pictural.

A. Înlăturarea suprapunerilor de văruieli din prima fază a lucrărilor s-a făcut pînă la nivelul unui strat subțire de var prin transparența căruia se putea citi desfășurarea stratului pictural. Au fost degajate fisurile ascunse ale suportului picturii și au putut fi detectate mai bine desprinderile acestuia, uneori de o neașteptată gravitate, ca de pildă în bolta diaconiconului. Operațiunea s-a executat mecanic, cu bisturiul, avansînd cu precauție în zone cu strat de culoare foarte sensibil (chipuri, veșminte, inscripții).

B. Consolidarea stratului suport, din faza a doua a intervenției, s-a executat urmînd metodologia consacrată la noi printr-o vastă experiență bazată pe principiul compatibilității. În vederea consolidărilor prin injectări s-a realizat o asigurare provizorie a zonelor desprinse prin lipirea pe fisuri a unor fișii de hîrtie pelur cu carboximetilceluloză purificată și plantarea unor propte, îndeosebi în bolta diaconiconului. Prin injectarea treptată a caseinatului de calciu²³, au fost consolidate însemnate zone din primele fresce ale diaconiconului, îndeosebi în boltă, dominată de figura lui Hristos Înger al Marelui Sfat, al cărui nimb în relief, parțial căzut, amenința cu pierderea totală.

C. Problema cea mai dificilă rămînea însă recuperarea imaginii prin înlăturarea evasitată a ultimului strat subțire și foarte aderent de var. Situația corespundea crustelor de săruri insolubile a căror înlăturare reprezintă una din operațiunile cele mai dificile și mai traumatizante pentru stratul pictural.

După probe succesive singura modalitate satisfăcătoare de a înlătura sau diminua la maximum stratul aderent de var s-a dovedit combinarea metodelor chimice cu cele mecanice. Pentru a favoriza acțiunea mecanică inevitabilă în cazul unor asemenea cruste substanțiale și aderente de var s-a recurs la aplicarea unor comprese de tipul amestecului AB57, pentru eliminarea sărurilor insolubile²⁴. Sensibilizat prin acțiunea gelului pe bază de carboximetilceluloză și soluție (10%) de bicarbonat de sodiu și de amoniu, stratul de var a putut fi înlăturat prin acțiune mecanică cu bisturiul și tampoane de vată înmuiată în apă amoniacală (sol. 5%). Unde s-a dovedit necesar s-a recurs la o ușoară abraziune cu pudră de carbonat de calciu. Acțiunea mecanică s-a desfășurat selectiv, evitînd insistența asupra porțiunilor fragilizate ale stratului pictural, cum ar fi chipurile sau unele veșminte.

Înlăturarea tencuielilor de reparație a permis, de asemenea, recuperarea unor fragmente însemnate din vechile fresce ale diaconiconului.

D. Prin înlăturarea văruielilor și a tencuielilor de reparație succesiunea și întinderea straturilor de frescă au apărut

²² Operațiunile de conservare-restaurare au fost încheiate în anul 1984. Semnatarul acestor rînduri a lucrat împreună cu Radu Iulian, absolvent al secției de artă monumentală-restaurare a Institutului de Arte Plastice „N. Grigorescu” din București.

²³ În legătură cu proprietățile caseinei și a caseinatului de calciu precum și cu întrebuințarea în procesul de restaurare, a se vedea anexa IV.2. p. 336 din *Conservarea picturilor murale* de Paolo și Laura Mora și Paul Philippot, traducere recentă a Editurii Meridiane (București, 1986).

²⁴ Paolo și Laura Mora și Paul Philippot, *op. cit.*, p. 331, anexa III.4.

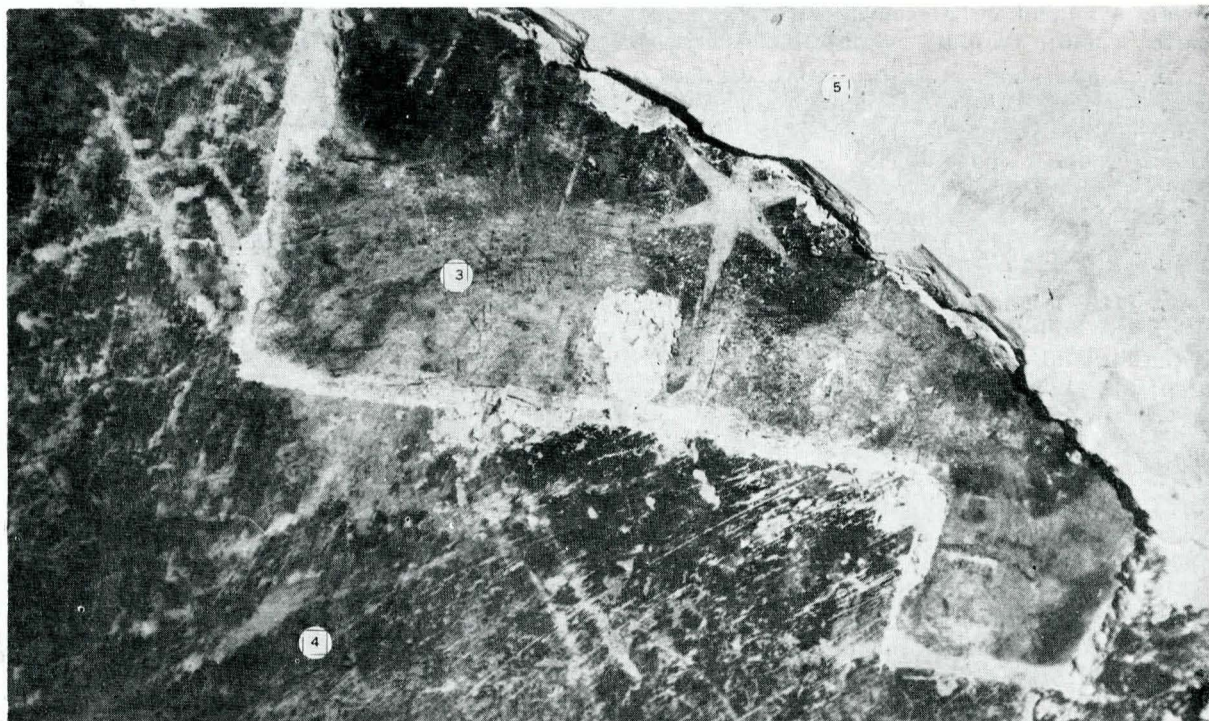
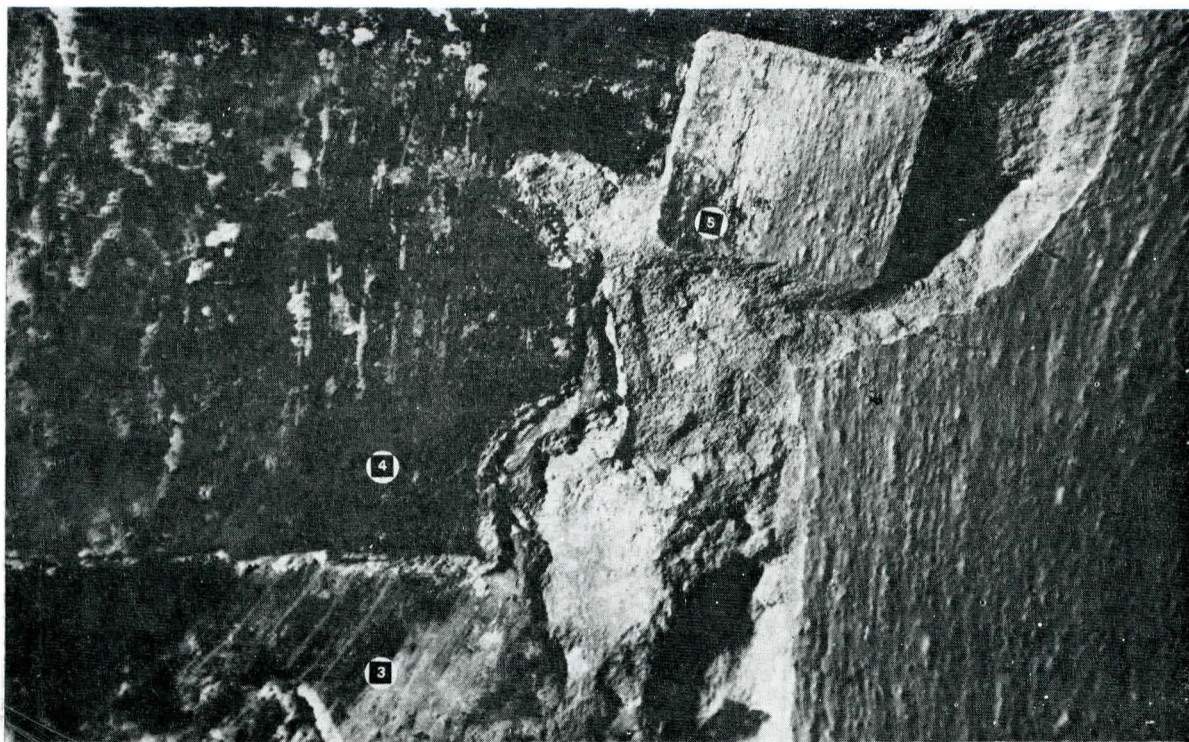
Sondaie stratigrafice (p. 89—90). 1. Zidăria. 2. Stratul de „nivelare”. 3. Primul strat de frescă. 4. Al doilea strat de frescă. 5. Tencuieli de reparație și văruieli.

cu limpezime. Primele picturi murale acopereau pînă la începutul veacului al XIX-lea întreaga arie a diaconiconului. În prima jumătate a secolului al XIX-lea degradarea vechilor fresce și gustul eitoricesc al vremii au determinat așternerea unui nou strat de frescă, numai peste ultimul registru al vechilor picturi, atît cît se putea cu ușurință cuprinde cu privirea prin intrarea din absida altarului. Decizia de a păstra succesiunea istorică a picturilor murale din diaconicon s-a bazat pe cumpănirea tuturor factorilor implicați în conservarea ansamblului:

— factorul istoric impunea la prima vedere prestigiul neîndoielnic al primelor fresce. Recuperarea exclusivă a vechilor picturi murale ale diaconiconului ar fi dus la înlăturarea pripită a picturilor mai noi, ignorînd astfel o altă realitate istorică, deloc neglijabilă, și anume trecerea prin timp a monumentului;

— factorul tehnic ar fi permis poate extragerea frescelor mai noi separînd astfel straturile istorice. Trebuie, însă, cu fiecare prilej subliniat faptul că orice extragere a unei picturi murale reprezintă un fapt traumatizant din multiple unghiuri de vedere. În același timp, operațiunea impune condiții tehnice impecabile, o serie de teste și precauții fără de care pierderi ale stratului de culoare sînt iminente. În cazul frescelor din diaconiconul bisericii Buna Vestire, gradul de dificultate este sporit de suprapunerea noilor picturi direct peste vechiul strat pictural, fragilizat de vreme și martelat în vederea suprapunerii noii tencuieli. În sfîrșit, orice extragere presupune condiții adecvate de conservare a fragmentelor și, mai ales, imediata transpunere pe un nou suport, ceea ce implică, de asemenea, o tehnică bine pusă la punct;

— factorul estetic ar pleda pentru redobîndirea unității vechilor fresce fie și în condiția degradării lor. Există, însă, un tip de exclusivism dăunător, dublat de febra descoperirii, în tendința de a regăsi unitatea, de mult zdruncinată, a unui ansamblu mural. Un fenomen artistic este, în cele din urmă,

interesant în totalitatea lui, cu neașteptatele schimbări de viziune sau cu impresionantele prelungiri ale tradiției. De aceea, dincolo de factorii istoric și tehnic considerăm demne de toată atenția mai noile fresce ale diaconiconului bisericii Buna Vestire.

Pornind de la toate aceste considerente, ne-am mărginit în intervenția noastră la punerea în valoare a tuturor straturilor istorice pe care le-am putea rezuma în trei registre: registrul primelor fresce din a doua jumătate sau de la finele veacului al XVI-lea, cuprinzând bolta diaconiconului și partea superioară a pereților; registrul frescelor de secol XIX, cuprinzând zona inferioară a pereților, glafurile ușilor și ale ferestrei, firida de pe perețele sudic; registrul ornamentului și al draperiei (sec. XVI—XIX), la baza zidurilor, interesant prin abundența sgratitelor și a inscripțiilor ce ar merita o descifrare atentă.

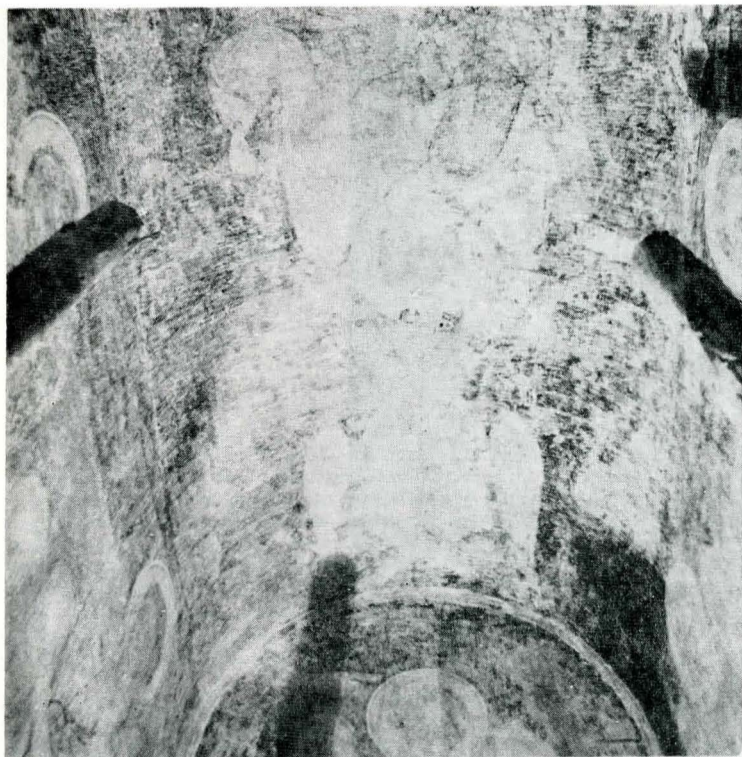
În primele două registre refacerea zonelor lacunare a fost posibilă la nivelul stratului pictural. După chituiră lacunelor cu mortar de var, racordându-ne la aspectul mural al suprafeței originale, am căutat a regăsi coerența imaginii reintegrând lacunele prin cele două metode, „tratteggio“ și „velatura“, compatibile, la rîndul lor, cu aspectul specific al

stratului pictural. S-au folosit culori de tempera, în general din gama celor bazate pe pigmenți minerali, iar ca liant dispersia de caseinat de calciu²⁵. Am urmărit, în final, refacerea unității potențiale²⁶ a picturilor murale și nu reconstituirea imaginii cu care operațiunea de reintegrare este confundată adesea. Am ținut seama, cu alte cuvinte, de stratul de îmbătrînire naturală, de condiția ireversibilă a degradării operei, de tot ceea ce face parte indestructibilă din ochipul autentic al operei.

Au fost lăsați martori utili atât pentru a înțelege situația existentă înaintea intervenției noastre, cât și pentru pre-

²⁵ Referitor la folosirea dispersiei de caseinat de calciu ca fixativ și liant a se vedea *Dispersii de caseinat de calciu folosite în conservarea picturilor murale în frescă și tempera* de Ioan Istudor și Gheorghe Ciobanu, în „Cercetări de conservare și restaurare“, Muzeul Național de Istorie, București, 1982, p. 127.

²⁶ Ideea aparține lui Cesare Brandi, fiind cuprinsă în însăși definiția domeniului restaurării, în dialectica tuturor factorilor ce o compun: „restaurarea trebuie să tindă spre restabilirea unității potențiale a operei de artă, pe cît acest lucru va fi posibil fără să se comită un fals artistic sau un fals istoric și fără să se șteargă nici o urmă a trecerii operei de artă prin timp“ (*Teoria del restaura*, p. 8).

Registrul superior al diaconiconului după prima fază a înlăturării supra-punerilor de vâruiele și tencuieli de reparație

ezizarea unor detalii privind registrul vechilor fresce aflat sub stratul mai nou de pictură.

În starea actuală se poate face, deopotrivă, o apreciere iconografică și stilistică a celor două straturi de pictură murală aflate în diaconiconul bisericii Buna Vestire.

Registrul superior al vechilor fresce cuprinde tema majoră a ansamblului mural: Iisus Hristos Înger al Marelui Sfat. Zugrăvit în bolta diaconiconului, făcând semnul binecuvântării cu amândouă mâinile, chipul său, din păcate, distrus în mare măsură, focaliza întreaga atenție a privitorului. Prezența figurii lui Iisus în chiar centrul bolții, marcat de nimbul în relief plat, singurul accent de acest tip din cuprinsul picturii, centru subliniat și de intervenția aripilor serafimului de deasupra, se constituie într-o ideogramă a unității cosmice. Către această „cheie de boltă“ converg trupurile, de eleganță elenistică, ale arhanghelilor purtători de discuri și ripide, zugrăviți pe pereții verticali. Sinteză a Liturghiei Îngerești, registrul superior al vechilor fresce subliniază funcția liturgică a diaconiconului, distinct, în felul acesta, nu numai ca element arhitectural adosat absidei principale. Simplitatea aparentă a imaginii ascunde subtilități teologice care dau grandoarea convenită unei încăperi a cărei importanță este confirmată printr-o practică liturgică străveche.²⁸ Diaconiconul era adăpostitor al darurilor presfințite și al vaselor sacre, fiind accesibil doar preoților și diaconilor. Prestigiul unei asemenea încăperi trebuia subliniat, în accepția primului zugrav al diaconiconului bisericii Buna Vestire, prin imaginea concentrată a Cosmosului, prin redimensionarea spațialității fizice sub forța iradiantă a ideii.

În sensul înțelegerii diaconiconului ca încăpere anexă cu funcționalitate liturgică marcantă poate fi invocat un detaliu, aparent de însemnătate exclusiv istorică. În glaful intrării din absida altarului, în continuarea peretelui vestic al diaconiconului, se afla, pînă la reparații recente ce au distrus-o aproape în întregime, o inscripție, probabil de pomenire a unor ctitori, donatori sau binefăcători ai bisericii. Plasarea unei asemenea pisanii în diaconicon subliniază la rîndul ei însemnătatea încăperii, putînd fi asociată, de asemenea,

²⁷ La Pantanassa (1444), Mistra, Hristos Înger al Marelui Sfat, zugrăvit în altar, se află în cuprinsul Liturghiei cerești. Suzy Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Paris, 1970.

²⁸ Gordana Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction Liturgique et programmes iconographiques*, Ed. Klincksieck, Paris, 1969. Sînt analizate vechile surse ce pomenesc pastoforiile ca încăperi anexe ale bisericii (p. 58—62).

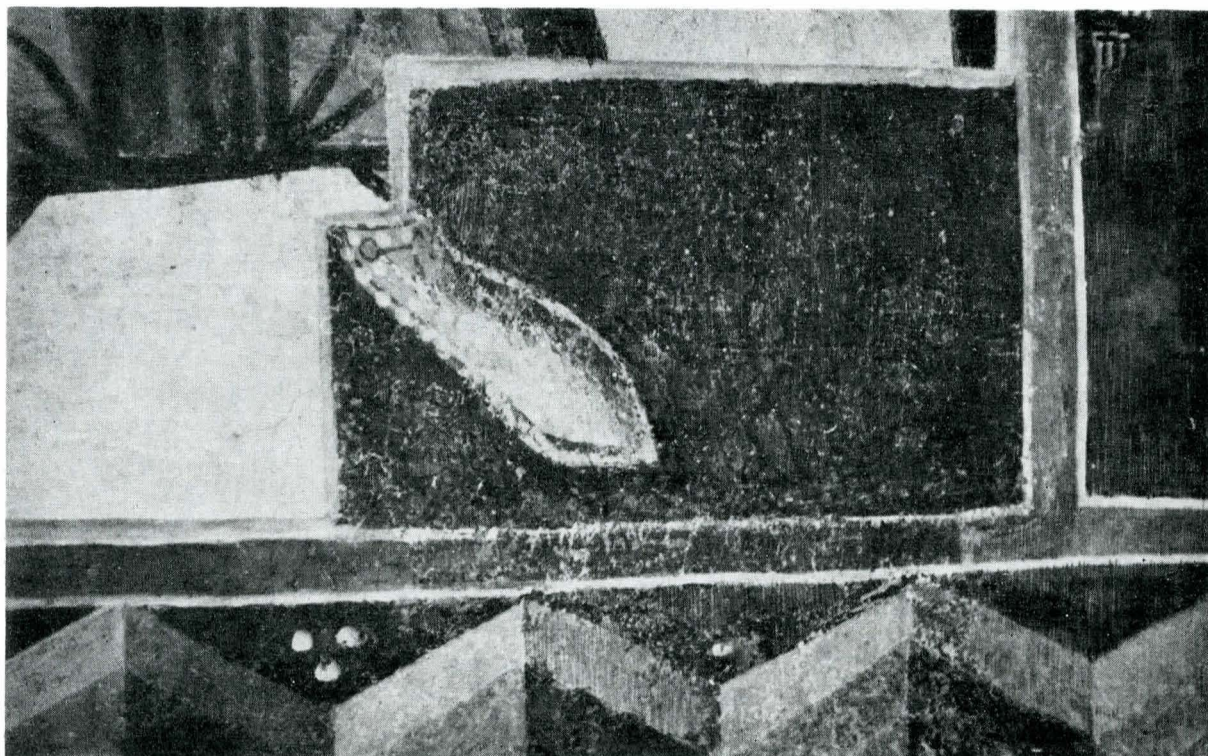
Detaliu cu suprapunerea celor două straturi de pictură în nișa diaconiconului

unei practici străvechi: numele donatorilor, al aducătorilor de ofrande ce erau primite și adăpostite în diaconicon, trebuiau, în vechea biserică bizantină, să fie înscrise și pomenite de către preoți în timpul liturghiei.²⁹

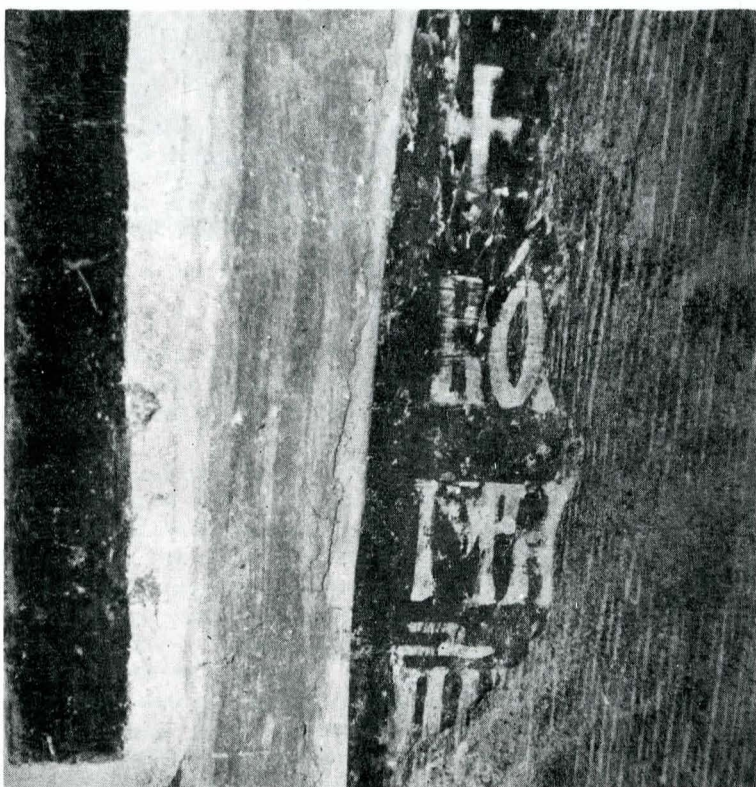
Primele picturi murale din diaconiconul bisericii Buna Vestire devin, în același timp, elocvente prin meșteșugul însuși al frescei, surprins de ja în eleganta simplitate a ansamblului pictural. Proiectate pe fond întunecat, din care astăzi distingem un ton negru mai mult-sau mai puțin alterat de efflorescențe, figurile sînt zugrăvite în cromatica sobră a teroaselor-ocru, ocru roșu, verde de pămînt — exaltată doar de roșul mai intens al miniului. Urmărind un desen incizat lapidar, pe un suport polisat cu îngrijire, tonurile sînt așternute în general pînă la saturație pentru a primi apoi cu discreție suprapunerea luminilor, sau, mai ales, scriitura suplă, parcimonios repartizată a conturilor. O liniaritate prevalentă în definirea figurilor, subliniind discreția modelajului, favorizînd lectura petelor mari de culoare, apropie pictura diaconiconului de la Buna Vestire de unele realizări din ultimele patru decenii ale veacului al XVI-lea. Un exemplu ar fi frescele mai tîrzii ale Bucovățului. În ceea ce privește decorația strictă a diaconiconului tot cu Bucovățul se poate face singura paralelă semnificativă. Spre deosebire de Buna Vestire, la Bucovăț bolta diaconiconului primește imaginea lui Iisus Emanuel în medalion. Și în această ipostază, însă, Hristos este însoțit, pe pereții verticali, de îngeri purtători de ripide și un monumental serafim. În ambele biserici găsim aceeași sintetică subliniere a rolului liturgic al diaconiconului.

Registrul mai nou, zugrăvit tot în frescă, al picturilor murale din diaconiconul bisericii Buna Vestire, reprezintă, dincolo de tiparul tradițional, deschiderea către o nouă lume. Însuși fondul alb al imaginilor, în semnificativ contrast cu pictura dintii, pare a sugera acest lucru. O teorie de sfinți părinți — Sf. Dionisie, Sf. Gherman, Sf. Grigorie Decapolitul

²⁹ *Ibidem*, p. 59.

Martor al suprapunerii celor două straturi de pictură pe peretele vestie al diaconiconului

Fragmentul de pisanie descoperit în glaful intrării în diaconicon

și Sf. Nicodim — încheiată cu imaginea în picioare a Sf. arhidiacon Roman, purtând chivotul, ar fi putut să nu aducă nimic nou dacă nu am fi avut centrul de greutate al întregului registru plasat în ampla nișă a peretelui sudic: peisajul

colinar insolit, presărat cu arbori, într-o perspectivă răsturnată, primul plan fiind al tonurilor reci, iar ultimul al tonurilor calde, teroase prin a căror transparență răzbate albul edenic al fundalului.

O scriitură plină de vitalitate, în opoziție cu rafinamentul primelor fresce, caracterizează aceste picturi murale târzii. Rezonanța lumii anterioare, postbrâncovenesti, se simte într-o altă tonalitate, mai frustă, prezentă în semnificative detalii, cum ar fi efectul vibrant al desenului, obținut prin decorativa ondulare a liniilor ce caracterizează forma colinelor.

Prezența picturilor murale de la începutul secolului al XIX-lea înseamnă o convingătoare demonstrație de continuitate și destrămarea a tradiției, cu atât mai elocventă cu cât vechile fresce se află în vecinătate, le simți în substratul noilor picturi, viețuind prin forța iradiantă a prototipului.

O problemă majoră rămâne totuși plasarea în timp a primelor picturi murale din diaconiconul bisericii Buna Vestire. Aprecierea stilistică rămâne în fond un fapt al aproximației, minat de caracterul fragmentar și, mai ales, de degradările vechilor fresce. Pornind, însă, de la datele istorice cunoscute pînă la această dată, două ipoteze ni se par posibile. Prima ar fi legată de primii ani după ctitorirea bisericii. Aceasta ar coincide cu intervalul 1564—1568, timp în care boierul Ivan Norocea se afla ridicat la rangul de mare logofăt. În vremea aceea biserica Buna Vestire ar fi putut fi zugrăvită.

O altă ipoteză privește perioada ulterioară anului 1594, după cea de-a doua reîntoarcere din Transilvania, în vremea lui Mihai Viteazul, pe care boier Norocea l-a slujit cu credință. Chiar dacă primele fresce din diaconiconul bisericii Buna Vestire aparțin unei epoci mai târzii, la hotarul între două secole, ele reprezintă cele mai vechi picturi murale cunoscute din orașul Pitești.

SUMMARY

An important landmark of medieval Pitești, the church „Buna Vestire“, also called „Greci“, has preserved under its new aspect the 16th century structure. One of the most interesting arguments concerning the old age of the monument is the wall painting of the diaconicon. Completely hidden under layers of whitewash and plaster, the frescoes of the diaconicon have formed the object of some difficult restoration workings. The gradual clearing of the layers of whitewash and plaster, the consolidation of the large detachments of the support layer of the

painting, the treatment of the gaps and the final presentation of the pictorial layer, have formed the chapters of the restoration process. Finally the second historical layers have been retrieved: the first painting, dated about the end of the 16th century and the second painting, probably worked out at the beginning of the 19th century. Both ensembles display remarkable iconographic and artistic aspects. But the presence of the first frescoes of the diaconicon is of capital importance, being today the oldest ensemble of wall painting belonging to the town of Pitești.